

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Polityczna i kulturalna rola nobilitas w schyłkowym okresie Republiki Rzymskiej

Author: Tadeusz Aleksandrowicz

Citation style: Aleksandrowicz Tadeusz. (1999). Polityczna i kulturalna rola nobilitas w schyłkowym okresie Republiki Rzymskiej. W: W. Kaczanowicz (red.), "Rzym antyczny : polityka i pieniądz. T. 3" (S. 9-20). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

TADEUSZ ALEKSANDROWICZ

Polityczna i kulturalna rola *nobilitas* w schyłkowym okresie Republiki Rzymskiej

Polityczna rola rzymskiej *nobilitas* okresu schyłkowej Republiki jest dzisiaj stosunkowo dobrze znana. Nieco mniej uwagi poświęcają historycy aktywności kulturalnej tej elitarnej warstwy społecznej. Na tym tle szczególnie interesująco przedstawiają się wzajemne relacje pomiędzy polityczną i kulturalną rolą *nobilitas* w tym okresie.

W badaniach nad *nobilitas* pewnym problemem jest przyjęcie szerszej lub węższej definicji określającej tę niewielką grupę społeczną. Powszecznie przyjmuje się, że *nobilitas* ukształtowała się w IV w. przed Chrystusem¹ w wyniku łączenia się bogatych rodów patrycjuszowskich z plebejskimi². Historycy zwracają uwagę, iż termin *nobilitas* miał w dziejach rzymskich zróżnicowane znaczenie. Specjalnie ważne są tutaj

uściślenia dotyczące znanej definicji Matthiasa Gelzera³. Według niemieckiego uczonego *nobilitas* stanowili przedstawiciele stanu senatorskiego,

¹ Wszystkie daty w tekście artykułu, które nie zostały opatrzone żadnym przypiskiem, dotyczą czasów przed Chrystusem.

² Por. M. Gelzer: *Die Entstehung der römischen Nobilität*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 186—195 (wydanie pierwsze w 1921 r.); K. J. Hölkeskamp: *Die Entstehung der Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der römischen Republik im 4 Jhdt. v. Chr.* Stuttgart 1987; G. Alföldy: *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Poznań 1991, s. 57—58.

³ Zob. M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 60 (wydanie pierwsze w 1912 r.).

których przodkowie lub oni sami osiągnęli konsulat, dyktaturę bądź też niegdyś urząd trybuna wojskowego o władzy konsularnej. Podobnie rzecz ujmowali także Friedrich Münzer i Adam Afzelius⁴.

Późniejsi historycy zwrócili jednak uwagę, że stanowisko Gelzera jest zawężone. Howard H. Scullard, Israel Shatzman, a w Polsce Maria Jaczynowska i Tadeusz Łoposzko, podkreślili, że Gelzerowska interpretacja pojęcia *nobilitas* nie dotyczy całej Republiki, lecz tylko jej schyłkowego okresu⁵. W świetle tych uściśleń określenie *nobilitas* odnosiło się do całej arystokracji senatorskiej wyłącznie w okresie wcześniejszym, tj. od IV do połowy II w. Można zatem sądzić, że dla podjętego tutaj tematu, rozpatrywanego w odniesieniu właśnie do okresu schyłku Republiki, przyjęcie definicji M. Gelzera nie powinno budzić zastrzeżeń. Choć odnotować trzeba, że dyskusja na ten temat powraca co jakiś czas, jak choćby w polemicznych artykułach, które na łamach niemieckiego czasopisma „Historia” opublikowali na przykład R. T. Ridley, Ch. Simon, L. A. Buckhardt i K. L. Hölkeskamp⁶.

Przyjmując owe uwagi, można dodać, że termin *nobilitas* stopniowo określał coraz to mniejszą grupę ludzi. Pewnym potwierdzeniem tej ewolucji są wyniki badań nad *nobilitas* okresu Cesarstwa opublikowane przez Iżę Biezuńską-Małowist w książce dotyczącej czasów cesarstwa Nerona⁷.

Spostrzeżenia tego nie zmienia także włączenie do badań nad *nobilitas* tzw. *homines novi*, których liczba była bardzo niewielka, choć miała tendencję wzrastającą w miarę zbliżania się ostatecznego upadku Republiki. Z formalnego punktu widzenia *homines novi* byli jedynie fundatorami *nobilitas* dla swych potomków. Jednak historycy zazwyczaj uwzględniają w badaniach nad *nobilitas* tych *homines novi*, którzy jako pierwsi w swoich rodach osiągnęli

⁴ Por. F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920, s. 416; A. Afzelius: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros*. „Classica et Mediaevalia” 1938, vol. 1, s. 40–94; idem: *Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros*. „Classica et Mediaevalia” 1945, vol. 7, s. 150–200.

⁵ Por. H. H. Scullard: *Roman Politics. 220–150 B.C.* Oxford 1951, s. 10–11; I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 99, 115–116; M. Jaczynowska: *Historia starożytnego Rzymu*. Warszawa 1986, s. 162, przypis 21; eadem: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995, s. 91, 143; T. Łoposzko: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, s. 58–59.

⁶ Por. R. T. Ridley: *The Genesis of a Turning-Point: Gelzer's „Nobilität”*. „Historia” 1986, Bd. 35, s. 474–502; Ch. Simon: *Gelzer's „Nobilität der römischen Republik” als „Wendepunkt”*. *Anmerkungen zu einem Aufsatz von R. T. Ridley*. „Historia” 1988, Bd. 37, s. 222–240; L. A. Buckhardt: *The Political Elite of the Roman Republic. Comments on Recent Discussion of the Concepts „Nobilitas” and „Homo Novus”*. „Historia” 1990, Bd. 39, s. 77–99; K. J. Hölkeskamp: *Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the Nobilitas*. „Historia” 1993, Bd. 42, s. 12–39.

⁷ Por. I. Biezuńska-Małowist: *Poglądy „nobilitas” okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*. Warszawa 1952, s. 16.

konsulat⁸. Badacze ci podkreślają również brak trwałych sprzeczności pomiędzy *nobilitas* a *novitas*, chociaż relacje między nimi charakteryzowały się zróżnicowaniem i rywalizacją⁹. Według szacunków, jakie przeprowadził Claude Nicolet, *nobilitas* stanowiła co najwyżej około pięć setnych procentu ogółu ludności obywatelskiej¹⁰. Oznacza to, że w ciągu ostatniego stulecia istnienia Republiki można utożsamiać z *nobilitas* łącznie niewiele ponad tysiąc osób, reprezentujących cztery pokolenia. W tym okresie *nobilitas* była więc swoistą elitą stanu senatorskiego, górną warstwą (*Oberschicht*) — jak pisał M. Gelzer¹¹.

Sprecyzowania wymagają także ramy chronologiczne dla okresu schyłkowej Republiki. Na ogół za początek tego okresu przyjmuje się rok 133. Data końcowa budzi już jednak więcej kontrowersji. Z formalnoprawnego punktu widzenia koniec Republiki nastąpił w 27 r. Niemniej przekonujące są też inne propozycje. Dla dziejów Republiki ważną cezurą były na przykład wydarzenia z lat 31 i 30. Dla dziejów *nobilitas* przełomem okazała się natomiast przegrana bitwa pod Filippi w 42 r. W konsekwencji wydarzeń z roku 42 załamała się idea władzy opartej na wąskiej elicie stanu senatorskiego, choć pamiętać trzeba o nadal trwających działaniach republikańskich kierowanych przez Sekstusa Pompejusza. Po roku 42 trudno już jednak mówić o Rzeczypospolitej nobilej, jak było to uzasadnione w odniesieniu do lat wcześniejszych. A zatem lata 133 i 42 stanowią istotne cezury w dziejach Republiki, choć ich dyskusyjność, zwłaszcza tej ostatniej, jest oczywista. Zresztą spory o chronologię procesu upadku Republiki Rzymskiej znalazły swoje odbicie w wielu publikacjach¹².

Polityczna rola *nobilitas* była najpierw pochodną jej pozycji ekonomicznej. Czynniki ekonomiczne miały wpływ na powstanie tej warstwy społecznej. Następnie przynależność do *nobilitas* otwierała możliwości dalszego powiększania majątków, także poprzez kolejne pokolenia nobilej. W okresie schyłkowej Republiki wielu przedstawicieli tej warstwy nie odgrywało już większej roli politycznej, skromnie przedstawiała się też ich pozycja materialna.

⁸ Por. T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate. 139 B.C.—14 A. D.* Oxford 1971, s. 1, 203; C. Nicolet: *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264—27 avant J.-C.* Vol. 1: *Les structures de l'Italie romaine.* Paris 1979, s. 197.

⁹ Por. M. Dondin-Payre: *Homo novus: un slogan de Caton à César?* „Historia” 1981, Bd. 30, s. 53; zob. także T. Aleksandrowicz: „Ludzie nowi” w schyłkoworepublikańskiej „nobilitas” a literatura. W: *Studia bibliologiczne.* T. 8: *Historia — biblioteki — informacja naukowa — papier drukowy.* Red. B. Zyska. Katowice 1994, s. 17—36.

¹⁰ C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 190.

¹¹ M. Gelzer: *Die Nobilität...*, s. 60.

¹² Por. T. Aleksandrowicz: *W kręgu sporów o chronologię procesu upadku Republiki Rzymskiej.* W: *2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej.* Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 9—19.

Następowała koncentracja kapitału w rękach coraz to mniejszej liczby osób. Uwagę na to zjawisko zwrócili między innymi M. Jaczynowska oraz I. Shatzman¹³.

Polityczna pozycja *nobilitas* była więc pochodną jej statusu ekonomicznego. Powtórzyć jednak trzeba za C. Nicolet, że — jako takiej — *nobilitas* nie określał ani status prawny, ani ekonomiczny, lecz jedynie uświęcony tradycją typ relacji z państwem¹⁴. Podobnie rzecz się przedstawiała z *novitas*, która — tak jak i *nobilitas* — nigdy nie stanowiła *ordo*, a jej istnienie wyrastało z funkcji życia politycznego i publicznego oraz opierało się na swego rodzaju uznaniu społecznym¹⁵. Bywali więc nobilowie bogaci lub zubożali, odgrywający poważną rolę polityczną lub znikomą. Nic więc dziwnego, że wielu senatorów nie mogących się poszczycić konsularnymi przodkami, górowało pozycją materialną i wpływami politycznymi nad niejednym potomkiem dawnych konsulów.

Senat Republiki Rzymskiej stanowił główną arenę wpływów politycznych *nobilitas*. Zasiadali w nim jednak także senatorowie nie będący nobilami, ponieważ ani ich przodkowie, ani oni sami nie dostąpili konsulatu. Dodać trzeba również, że nie brakowało osób zamożniejszych od wielu nobilów wśród szybko bogacących się ekwitów.

Polityczna rola *nobilitas* była więc wypadkową wielu składników, często wzajemnie się dopełniających, a uwarunkowania ekonomiczne czasem okazywały się pochodną przynależności do tej prestiżowej warstwy. Israel Shatzman zwrócił uwagę, że przy końcu Republiki specjalną rolę odgrywała swoista wiarygodność kredytowa wybijających się jednostek, którym po prostu pożyczano ogromne sumy w przekonaniu, że z czasem osoby te będą wypłacalne¹⁶. Dzięki różnym zabiegom możliwe stało się zmonopolizowanie konsulatu przez nieliczne rody. Rzadkie wypadki sięgania po konsulat przez *homines novi* nie przeczą temu, zważywszy że były to zazwyczaj jednostki wybitne, jak choćby Mariusz, Ciceron, Hircjusz czy Munacjusz Plankus. *Nobilitas* stanowiła niemal hermetyczną elitę, która potrafiła w sytuacjach zagrożenia solidarnie bronić swoich interesów. Widać to na przykładzie procesów politycznych, których przebieg znamy między innymi z mów Cicerona.

¹³ M. Jaczynowska: *Własność ziemska nobilów w okresie schyłku republiki rzymskiej*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959, T. 21, s. 9–49; eadem: *Dochody arystokracji senatorskiej z prowincji rzymskich a jej zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne u schyłku republiki*. „Kwartalnik Historyczny” 1960, T. 67, s. 297–324; eadem: *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 486–499; eadem: *Die wirtschaftliche Differenzierung der römischen Nobilität am Ende der Republik*. In: *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik*. Red. H. Schneider. Darmstadt 1976, s. 214–236; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 104–109.

¹⁴ C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 197.

¹⁵ M. Dondin-Payre: *Homo novus...*, s. 23.

¹⁶ Por. I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 79–83.

Określanie Republiki Rzymskiej jako Rzeczypospolitej nobilów nie jest sloganem, lecz odbiciem realnej rzeczywistości. Z upadkiem tej coraz bardziej anachronicznej warstwy społecznej stopniowo powstawały warunki do zasadniczej zmiany ustroju państwa rzymskiego. Wprawdzie do obalenia Republiki przyczyniły się wybitne jednostki wywodzące się z *nobilitas*, ale właśnie one rozumiały, że kryzys państwa jest nie do przezwyciężenia w ramach istniejących struktur społecznych.

W latach 133—42 *nobilitas* odgrywała pierwszoplanową rolę w życiu politycznym Republiki. Co jakiś czas pozycja ta bywała jednak zagrożona. Tak było w okresie niepokoїв społecznych. Tak zwana restauracja sullańska wzmocniła *nobilitas*, ale nie powstrzymała coraz bardziej nasilających się procesów destrukcyjnych w łonie tej warstwy.

Początek okresu schyłkowej Republiki nastąpił wkrótce po przejściu przez Rzym rozległych obszarów basenu Morza Śródziemnego, z Grecją włącznie. W tej sytuacji wpływy kultury greckiej mogły intensywniej przenikać do kultury rzymskiej. Niemniej obecność kultury greckiej towarzyszyła Rzymianom właściwie od początków ich cywilizacji, mimo istnienia wśród części z nich postaw antyhelleńskich. W połowie II w. wyraźniej pojawiać się zaczęły jednak postawy wręcz filhelleńskie. Przełom ten bodaj najbardziej uwidocznili się w zapatrywaniach Katona Starszego. Kultura grecka w znaczącym stopniu kształtowała środowisko kulturalne skupione wokół Scypiona Młodszego, choć, według niektórych badaczy, Cyceon wyolbrzymił rolę kulturalną tzw. kręgu Scypiona. Niemniej jednak możliwość większych kontaktów z kulturą grecką ożywiła zainteresowanie nią i w większym stopniu kształtowała także gust, nierzadko zabarwiając je snobistycznym kolorytem.

Pozycja materialna *nobilitas* zapewniała możliwość kształcenia swych potomków w głośnych centrach kultury greckiej albo w Italii pod kierunkiem znanych greckich nauczycieli. Źródła dokumentują ten typ edukacji w odniesieniu do wielu przedstawicieli kolejnych pokoleń rzymskiej *nobilitas*. Podobną drogę przechodzili też reprezentanci innych zamożnych grup. Warunki ekonomiczne pozwalały także na nabywanie kosztownych dzieł sztuki oraz księgozbiorów¹⁷.

Posiadanie monopolu władzy skłaniało *nobilitas* do poszerzania swych horyzontów intelektualnych. Uświadamiano sobie konieczność gruntownego przygotowania do pełnienia najwyższych godności w państwie, także dzięki odpowiedniej edukacji swoich potomków.

Nie bez znaczenia było także poczucie arystokratycznej dumy i chęć podkreślania swego prestiżu przez wyróżnianie się pod każdym względem

¹⁷ Por. T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 2: *Bibliofile — bibliotekarze — wydawcy*. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 9—22.

i manifestowanie, że się przynależy do grupy wybranej i lepszej od innych. Terminologia polityczno-socjalna tego okresu jest odbiciem takiej mentalności¹⁸.

Nobilowie byli bardzo przywiązani do tradycji. Właściwie w przeszłości znajdował się klucz do ich tożsamości. Wyróżniali się od innych posiadaniem przodków konsularnych. Silne zakorzenienie w tradycji sprzyjało dążeniu do poznawania, propagowania i utrwalania jej w postaci utworów literackich, prac historiograficznych i dzieł sztuki.

Szczególne znaczenie w kulturze rzymskiej odgrywała religia, między innymi ze względu na jej państwowy charakter i funkcje religijne pełnione przez nobilów.

Związki pomiędzy polityczną i kulturalną rolą *nobilitas* rodziły się również z typowego dla Rzymian utylitaryzmu i pragmatyzmu. Niemniej jednak spośród innych jeszcze czynników, wpływających na miejsce *nobilitas* w kulturze rzymskiej, nie można pominąć oznak autentycznych zainteresowań jej przedstawicieli, a nawet predylekcji do różnych dziedzin kultury.

Zwrócenie uwagi na przedstawione uwarunkowania pozwala realistyczniej spojrzeć na różne konteksty i rzeczywistą skalę kulturotwórczych dokonań *nobilitas*, a tym samym na jej rolę w kulturze, zwłaszcza w tak zwanej kulturze duchowej, intelektualnej.

W badaniach nad kulturą Republiki dysponujemy stosunkowo obfitymi źródłami. Wśród spuścizny pisarzy antycznych przeważają jednak relacje Cycerona. Fakt ten zmusza do dużej ostrożności, aby nie zasugerować się często jednostronnym obrazem, nakreślonym przez bardzo subiektywnego, niewolnego od konfabulacji Marka Tulliusza. Wśród opracowań dotyczących kultury tej epoki szczególne miejsce zajmuje książka Elizabeth Rawson na temat życia intelektualnego w okresie późnej Republiki¹⁹.

Jeśli ocenia się rolę jednostki i grup społecznych w kulturze, to jednym z kryteriów branych pod uwagę jest trwałość ich dokonań. W kontekście z polityką jednym z ważniejszych obszarów kultury staje się prawo. Znajomość prawa była dyktowana przebiegiem kariery politycznej. Podobnie praktyczna działalność sądownicza i ustawodawcza wiązała się ze sprawowaniem określonych urzędów. Relacje takie istniały również między znawstwem prawa auguralnego a piastowaniem godności kapłańskich.

Praktycznie rzecz biorąc, prawie każdy nobil zmuszony był zajmować się problematyką prawniczą. Masowość tego zjawiska powodowała, iż właśnie nobilowie byli twórcami rzymskiego prawa i prawoznawstwa. W początkowym okresie schyłkowej Republiki żyli jeszcze pierwsi z najwybitniejszych

¹⁸ Por. J. Korpanty: *Studia nad terminologią polityczno-socjalną okresu Republiki rzymskiej*. Kraków 1976, s. 5 i nn.

¹⁹ E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985, s. 3 i nn.

jurystów republikańskich — P. Mucjusz Scewola i Maniusz Maniliusz, którzy wraz z Markiem Juniuszem Brutusem, pretorem w połowie II w., byli autorami prac o podstawowym znaczeniu dla nauki prawa cywilnego. Prawoznawstwo republikańskie najwięcej zawdzięcza nie tylko prawnikom wywodzącym się z *nobilitas*, ale wręcz z niemalże jednego rodu. Kontynuatorem ojca i najznakomitszym prawnikiem był Kw. Mucjusz Scewola Pontifeks, syn Publiusza. Wybitną indywidualnością w dziedzinie nauk prawnych był także Kwintus Mucjusz Scewola, zwany Augurem, brat stryjeczny Pontifeksa. Ten swoisty monopol prawniczy Mucjuszów został właściwie przełamany dopiero przez Ser. Sulpicjusza Rufusa, konsula z 51 r. Prawoznawcza aktywność innych nobilów miała, w ocenie starożytnych, mniejsze znaczenie, choć wielu nobilów współtworzyło prawo rzymskie dzięki praktyce ustawodawczej, sądowniczej, doradczej.

W środowisku *nobilitas* rozwijała się również teoria religii, którą na gruncie rzymskim stworzyli Kw. Mucjusz Scewola, konsul z roku 95 i *pontifex maximus*, oraz Cynceron.

Oczywiście, nobilowie uczestniczyli w życiu religijnym i współkształtowali także religię jako *cultus deorum*, jedno z podstawowych i kluczowych zjawisk kultury rzymskiej. Szeroko i wieloaspektowo problemy te ukazują w Polsce publikacje M. Jaczynowskiej oraz Lesława Morawieckiego i Henryka Kowalskiego²⁰.

W dziedzinie filozofii największy jest dorobek Cyncerona, który upowszechnił na gruncie rzymskim idee filozofii greckiej. W środowisku mecenatu *nobilitas* powstał epikurejski poemat Lukrecjusza. Zainteresowanie filozofią i upodobanie do filozofowania sprawiło, że powstały dzieła ukazujące różnorodność filozoficznych preferencji wśród nobilów. Wielu z nich uchodziło wręcz za filozofów, jak choćby Katon Młodszy, Marek Brutus czy stryj Pompejusza Wielkiego zwany Filozofem. Otaczanie się greckimi filozofami wzmagало przenikanie na teren rzymski idei humanistycznych. Szczególną rolę odegrał w tym kontekście Panaitios i środowisko Scypiona Młodsze a potem Cynceron.

Aktywne zaangażowanie *nobilitas* w działalność polityczną sprzyjało rozwojowi republikańskiej myśli politycznej. Teoretyczne podstawy ustrojowe Pryncypatu zarysował w swych pracach Cynceron, zwłaszcza w traktacie *De republica*.

²⁰ M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987; eadem: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izbie Bieżuńskiej-Malowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1983, s. 256—287; L. Morawiecki: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku Republiki (lata 44—27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989, s. 15—57; H. Kowalski: *Rola polityczna kapłanów w Rzymie w okresie schyłku Republiki*. W: *2500-lecie powstania Republiki...*, s. 31—51.

Wielu nobilów próbowało tworzyć dzieła historiograficzne lub inne prace o znamionach historiograficznych. Często spełniać miały one funkcję propagandową i stąd brał się ich tendencyjny, pamiętnikarski i publicystyczny charakter. Widoczny był udział nobilów w twórczości annalistycznej. W interesującym nas okresie tworzyli L. Kalpurniusz Pizon, G. Fanniusz, G. Semproniusz Tuditanus. Ogółem prace nobilów stanowiły około połowy znanej nam annalistyki ostatnich trzech dziesięcioleci II w. W okresie późniejszym do tzw. annalistów młodszych dołączył również G. Licyniusz Macer. Tymczasem pojawiły się wspomniane prace o charakterze autobiograficznym, publicystycznym i pamiętnikarskim. Pisali je Gajusz Grakchus, M. Emiliusz Skaurus, Kw. Lutacjusz Katulus Starszy, P. Rutyliusz Rufus, a także dyktator Sulla, L. Licyniusz Lukullus, a później L. Kalpurniusz Bibulus — syn konsula z roku 59.

W miarę wzrostu napięć politycznych w państwie rzymskim próby pisarstwa o charakterze historiograficznym przybierały postać coraz bardziej zawołowaną. Tak było w przypadku Cezara i Hircjusza, w przeciwieństwie do Cyserona, który w sposób otwarty głosił chwałę swego konsulatu. Nobilowie żyjący w I w. byli także autorami syntetycznych ujęć dziejów rzymskich. Takimi widzieć można by prace L. Korneliusza Sizenny, L. Licyniusza Lukcejusza oraz L. Eliusza Tuberona, a jeszcze bardziej jego syna Kwintusa. Pisarstwa o charakterze historiograficznym podejmowali się również Kw. Hortensjusz Hortalus i słynny Marek Brutus.

Ponadto nobilowie starali się utrzymywać jak najlepsze stosunki z tak znakomitymi historykami greckimi, jak Polibiusz i Posejdonios. Bywali także protektorami dziejopisarzy rzymskich, jak na przykład Pompejusz dla L. Licyniusza Lukcejusza, a Cezar dla L. Korneliusza Balbusa i G. Opiusza.

Poprzez historiografię *nobilitas* zabiegała o utrwalenie w czasie dokonań własnych i swoich przodków.

Od czasów co najmniej Edouarda Nordena upowszechniła się opinia, że w piśmiennictwie antycznym trudno wyodrębnić literaturę artystyczną, ponieważ walory literackie miało całe ówczesne piśmiennictwo, które składa się na literaturę tamtych czasów. A zatem autorzy wspomnianych już na przykład prac historiograficznych i publicystycznych zajmowali się w rzeczy samej literaturą²¹.

Niemniej jednak wielu nobilów próbowało swych sił w dziedzinie tzw. literatury pięknej. I tak prób dramatopisarskich podejmowali się G. Juliusz Cezar Strabon, Cezar dyktator, a także Oktawian. Z różnym powodzeniem pisali utwory poetyckie Kw. Lutacjusz Katulus, L. Korneliusz Sizenna,

²¹ Szerzej na temat stosunku nobilów do literatury zob. T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 48 i nn.

Gajusz Memmiusz, L. Licyniusz Lukullus, Kw. Mucjusz Scewola — trybun z roku 55, mówca Hortensjusz, G. Licyniusz Macer Kalwus, dyktator Cezar, G. Treboniusz, Cyцерon, M. Juniusz Brutus, Kw. Kornificjusz i Oktawian. Pod względem genologicznym te poetyckie próby nie były jednolite. Oprócz na przykład poematów historycznych Lukullusa i Hortensjusza, czy też poematów historycznych i autobiograficznych Cyцерona, spod piór nobilów wyszły także inne poematy, epigramy, sentencje i inne utwory. Zdecydowana większość z tych prac literackich powstała w języku łacińskim, choć sporadycznie zdarzały się także próby pisania w języku greckim.

W obliczu raczej umiarkowanych osiągnięć literackich rzymskiej *nobilitas* uwagę zwraca stosunek jej przedstawicieli do ówczesnych twórców wywodzących się z innych grup społecznych. Byli przeto nobilowie z kręgu Scypiona opiekunami Lucyliusza, a wcześniej Terencjusza i Pakuwiusza. Z kolei z Akcjuszem blisko związał się D. Juniusz Brutus. Protegowanym Tuditanusa był Hostiusz, a losy poety Archiasza spletały się z dziejami kilku rodów *nobilitas*. W domu Kw. Lutacjusza Katulusa przebywał grecki poeta Antypater z Sydonu, a nadto w kręgu literackiego środowiska Katulusa obracał się także Furiusz z Ancjum i wspomniany Archiasz. Również wielu poetów znajdowało się w otoczeniu Cezara, jak choćby Helwiusz Cynna. L. Kalpurniusz Pizon — konsul z 58 r., patronował działalności epikurejskiego filozofa i poety Filodema. Najwybitniejszy poeta epikurejski Lukrecjusz spotkał się ze wsparciem ze strony G. Memmiusza. Bliskie były też związki pomiędzy L. Munacjuszem Plankusem a Horacym oraz między M. Waleriuszem Messallą Korwinusem a Tibullusem. Sam słynny poeta Katullus wspomniał o przyjaźni z G. Licyniuszem Kalwusem. Znane są też związki pomiędzy synem M. Licyniusza Krassusa i Apolloniuszem.

W przedstawionych sytuacjach nobilowie występowali w roli mecenasów. Opiekowali się oni także gramatykami, którzy często byli kustoszami arystokratycznych księgozbiorów²², a przede wszystkim na podstawie tekstów literackich zajmowali się edukacją i stopniowo wprowadzali uczniów w podstawy sztuki oratorskiej.

Właśnie do *ars oratoria* nobilowie przywiązywali specjalną wagę. Wprawdzie *oratio* była gatunkiem literackim, ale w ówczesnym, oralnym systemie komunikowania się pełniła funkcje szczególniejsze. Dzięki traktatom retorycznym Cyцерona, a zwłaszcza dziełku pt. *Brutus*, możemy dzisiaj ocenić skalę udziału nobilów w rzymskiej praktyce retorycznej. Wielu z nich okazało się wybitnymi mówcami. W środowisku *nobilitas* powstały także prace z zakresu teorii retoryki. Oprócz Cyцерona pisali je Marek Antoniusz Mówca i Hortensjusz. Problemom retorycznym poświęcona była także praca Cezara

²² Por. idem: *Bibliofilskie zainteresowania Marka Tulliusza Cyцерona*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 1: *Książka — czytelnik — recepcja*. Red. A. Jarosz. Katowice 1983, s. 15.

De analogia, której powstanie wiąże się z refleksjami autora, jakie nasunęły mu się po lekturze Cyceronowego dzieła *De oratore*.

Szczegółowe badania prozopograficzne pozwalają określić aktywność oratorską ponad stu pięćdziesięciu przedstawicieli *nobilitas*, tj. niemal co drugiego nobila ze znanych nam spośród żyjących w interesującym nas okresie²³. Co najmniej kilkudziesięciu z nich było wybitnymi mówcami. Korzystali oni najpierw z wzorów greckiej retoryki, a potem także z rodzimych.

Retoryka w antycznym modelu edukacyjnym stanowiła syntezę ogólnej wiedzy i kultury. Oratorstwo uzewnętrzniało zatem formację intelektualną nobilów.

Predylekcje i profesjonalizm oratorski *nobilitas* przyczyniły się do rozwoju retoryki w Rzymie, choć oczywiście względy praktyczne, przydatność retoryki jako sztuki przekonywania zadecydowały o jej roli w kulturze rzymskiej. W tej dziedzinie kultury nobilowie dominowali zdecydowanie, chociaż znani są również mówcy nie będący nobilami. Poza środowiskiem *nobilitas* powstał także podręcznik retoryki znany jako *Rhetorica ad Herennium*.

I tym razem podkreślić trzeba patronat nobilów nad ówczesnymi retorami, którzy nie tylko wprowadzali w arkana sztuki krasomówczej młodzież, ale często bywali także wykorzystywani przez wybitne osobistości przy redagowaniu mów lub przy dalszym doskonaleniu ich wymowy.

Rzymskie oratorstwo stanowi część tamtej kultury, chociaż jego polityczna i propagandowa rola jest nad wyraz widoczna. Retoryka była narzędziem walki politycznej. Nie pomniejsza to jednak roli *nobilitas* w kształtowaniu tego nurtu kultury rzymskiej. Wręcz przeciwnie, w dziedzinie retoryki prymat *nobilitas* okazuje się niewątpliwy, a związek oratorstwa z polityczną rolą *nobilitas* jest bardzo wyraźny. Niemal wszyscy nobilowie, którzy odegrali poważniejszą rolę w życiu politycznym, byli wybijającymi się oratorami. Przedstawiony przez Cycerona ranking ukazuje zalety republikańskich mówców w kolejności dat ich urodzenia²⁴. Nawet Gajusz Mariusz nie lekceważył oratorstwa, chociaż talentu retorycznego mu nie starczało.

Oprócz różnej skali twórczych osiągnięć przedstawicieli *nobilitas* w przedstawionych dziedzinach kultury duchowej, intelektualnej, istotne były także ich zainteresowania poznawcze, receptywne. Te zamiłowania tworzyły klimat sprzyjający szerszemu rozwojowi kultury. Postawy te również stały się czynnikiem kulturotwórczym.

Poza aktywnością *nobilitas* w zarysowanych obszarach kultury intelektualnej znany jest jej udział w rozwoju kultury materialnej, sztuk plastycznych,

²³ Szczegółową analizę stosunku nobilów do retoryki przedstawiono ostatnio w pracy T. Aleksandrowicza: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 23 i nn.

²⁴ Por. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”: Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 134–138.

architektury i urbanistyki, a także różnego rodzaju przedstawień i widowisk. Nad tymi zagadnieniami prowadzone są odrębne badania, które wykraczają poza ramy niniejszego artykułu. Niemniej jednak zdanie *Caesar pontem fecit* jest metaforą, która przy wszystkich zastrzeżeniach odzwierciedla rolę *nobilitas* również w tych obszarach kultury.

Nie znaczy to, iż tylko *nobilitas* odgrywała ważną rolę w kulturze rzymskiej. Dziejopisarstwo rzymskie ze stadium rocznikarskiego wyprowadził historyk nie związany z *nobilitas* — L. Celiusz Antypater. Również najwybitniejsi historycy schyłkowej Republiki nie wywodzili się z *nobilitas*. Mimo zauważalnego dorobku literackiego nobilów stwierdzić trzeba, że przedstawiciele najwyższej warstwy społeczeństwa rzymskiego znaleźli się w cieniu wybitnych pisarzy pochodzących z niższych warstw. Również retoryka z powodzeniem rozwijała się w innych grupach społecznych.

Największym uczonym rzymskim był M. Terencjusz Warron; pełnił on wprawdzie godności senatorskie, ale w świetle przyjętych kryteriów nie należał do *nobilitas*. Bardzo ważną osobą dla kultury tego okresu był T. Pomponiusz Attyk, który nie aspirował w ogóle do zaszczytnych stanowisk i pozostał w stanie ekwickim. Problem ten szerzej przedstawił Claude Nicolet, a w Polsce ostatnio Andrzej Trojnar²⁵.

Niemniej efekty politycznej i kulturalnej aktywności *nobilitas* były ważne dla kultury okresu schyłkowej Republiki, a niektóre z nich okazały się istotne także w czasach późniejszych. Znaczące było współkształtowanie przez *nobilitas* postaw i wzorców kulturowych, które w zmieniających się warunkach politycznych mogły być dalej kultywowane przez przedstawicieli różnych grup społecznych.

²⁵ C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312—43 av. J.-C.)*. Vol. 1: *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 441—456; A. Trojnar: *Działalność kulturalna Tytusa Pomponiusza Attyka*. Katowice 1998.

Tadeusz Aleksandrowicz

THE POLITICAL AND CULTURAL ROLE OF THE *NOBILITAS* DURING THE DECLINE OF THE ROMAN REPUBLIC

Summary

In the declining years of the Roman Republic (133—42 BC) the *nobilitas* was the upper layer of the so called senator class. The political role of that elitist social group is well known owing to the research done by many scholars. The role of the *nobilitas* in culture is given much less attention. Against this background the relations between the political and cultural function of the *nobilitas* in the said period reveal a particularly interesting aspect.

The cultural activity of the *nobilitas* was connected with their holding a monopoly on power. They were aware of the necessity of being thoroughly prepared to assume the highest offices in the state. The system of education was geared to this particular purpose, and rhetoric played in it a special part. Oratory reflected the intellectual formation of the Romans and was a tool of political struggle. Nearly all members of the *nobilitas* who played a considerable role in the political life were distinguished orators.

The relations between the political and cultural functions of the *nobilitas* reflected the utilitarianism and pragmatism so characteristic of the Romans. This is not, however, meant to belittle the creative achievements of the *nobilitas* in such areas as, for example, literature, historiography, law, and philosophy. Additionally, the practice of the political life demanded a constant broadening of intellectual horizons. In the mainstream of rather passive attitudes we can notice also an authentic interest of the *nobilitas* in various provinces of culture. The priority of the *nobilitas* in the province of politics is beyond any doubt, but neither can we neglect their place in the culture of the declining Republic.

Tadeusz Aleksandrowicz

LE RÔLE POLITIQUE ET CULTUREL DE LA *NOBILITAS* DANS LA DERNIÈRE PÉRIODE DE LA RÉPUBLIQUE ROMAINE

Résumé

Dans la dernière période de la République romaine (133—42 avant Jésus-Christ) la *nobilitas* constituait la haute couche de l'état de sénateurs. Le rôle politique de cette élite de la société est bien connue grâce aux recherches de maints historiens. On a consacré moins d'attention au rôle de la *nobilitas* dans la culture romaine. De ce point de vue, on observe des relations intéressantes entre le rôle politique et le rôle culturel de la *nobilitas* dans la période en question.

L'activité culturelle des *nobiles* était liée à l'exercice du pouvoir que monopolisaient les représentants de ce groupe social. Ils étaient conscients de la nécessité d'être soigneusement préparé pour remplir les plus hautes dignités dans l'État. On a subordonné à cet objectif le système romain de l'éducation dans lequel on a assigné un rôle particulièrement important à la rhétorique. L'art oratoire extériorisait la formation intellectuelle des Romains et constituait une arme dans la lutte politique. Presque tous les *nobiles* qui ont joué un rôle important dans la vie politique de la République étaient des orateurs remarquables.

Les liens entre le rôle politique et culturel de la *nobilitas* étaient fonction de l'utilitarisme et du pragmatisme typiques des Romains. Il ne faut cependant pas oublier les œuvres créées par la *nobilitas* dans le domaine de la littérature, de l'historiographie, de la loi et de la philosophie. En plus de cela, la pratique de la vie politique exigeait un élargissement continu des horizons intellectuels. Dans ce courant des attitudes réceptives, on constate également l'intérêt porté par la *nobilitas* aux différents domaines de la culture. Le primat de la *nobilitas* dans le domaine de la politique est indubitable, mais le rôle de cette couche sociale dans la culture de la dernière période de la République est également très important.